

Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyası haqqında

Nabat Cəfərova

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərə çalışma və mətnlərdəki çətin sözləri seçmə vərdişini aşılamaq lazımdır. Bunun üçün xüsusi dərs saati ayırmaq lazım gəlmir. Müəllim ilk dərs günündən etibarən bu işə müəyyən qədər yer verməlidir. O, Azərbaycan dili üzrə dil qaydaları və həmin qaydalara aid çalışmalar üzrə iş apararkən bunu unutmamalı, verilmiş mətnlərin oxunuşunda, yeni mövzu öyrədilərkən, digər fənlərin tədrisində integrativ olaraq ayrı-ayrı mövzular keçilərkən çətin sözlərin seçilməsinə və onların izahına xüsusi diqqət yetirməlidir. Şagirdlərdə sözə həssas münasibət məhz bu şəkildə yaradılmalıdır. Sözlər xarakteri, nitqdəki mövqeyi və şagirdə tanış olub-olmamasından asılı olaraq izah edilməlidir. Belə olduqda şagirdlər tanış olmadıqları sözləri leksik-semantik cəhətdən dərk edir, onları öz aktiv leksikonlarına daxil edir və müxtəlif nitq situasiyalarında onlardan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmiş olurlar.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, söz, leksika, lüğət ehtiyatı, tədris prosesi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.06.2022

qəbul edilib: 01.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

About the technology of enriching the vocabulary stock

Nabat Jafarova

Doctor of Pedagogical Sciences. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

ABSTRACT

In the process of teaching the Azerbaijani language, it is necessary to instill in students the habit of working and finding difficult words in the text. You don't need to set aside time to learn difficult words. The teacher should give some space for this work from the first day at school. When working on one or another language rule or works on the Azerbaijani language, one should not forget to pay special attention to the selection, finding and explaining difficult words when reading a particular topic when reading given texts, integratively when teaching other subjects. must perform. This is how students should be sensitive to words. In the process of teaching the Azerbaijani language, the teacher must determine in advance the time for explaining the words. Words should be explained depending on the character, position in speech, and also on whether the student is familiar. In this case, students understand unfamiliar words lexically and semantically, include them in their active vocabulary, acquire the ability to use them in different speech situations.

KEYWORDS

Azerbaijani language,
words, lexicon, stock
of vocabulary,
teaching process

ARTICLE HISTORY

Received: 03.06.2022

Accepted: 01.07.2022

Giriş / Introduction

Lüğət üzrə işin məzmunu geniş olduğundan onun bütövlükdə və istənilən səviyyədə həyata keçirilməsi heç də asan başa gəlmir. Konkret olaraq bu və ya digər sinifdə oxuyan şagirdin söz ehtiyatı tam və dəqiq müəyyən edilmədiyindən onu zənginləşdirmək işini müəyyənləşdirmək də çətinlik yaradır. Digər tərəfdən, lüğət ehtiyatını zənginləşdirən mənbələr o qədər çoxdur ki, onları konkret şəkildə tətbiq etmək mümkün olmur.

Qeyd edək ki, şagirdlər gün, həftə, ay, il ərzində müxtəlif əşya və hadisələrlə qarşılaşır, bunların birbaşa iştirakçısı və ya şahidi olur, müxtəlif mənbələrdən yeni məlumatlar alır, yeni mövzular, mətnlər oxuyur, müəllim, valideyn və yaşadlarının dilindən yeni söz və ifadələr eşidərək onları mənimsəyirlər. Qloballaşan dünyanın diktəsi, elmi-texniki inkişaf, müasir virtual aləm və təhsildə yeni yanaşmalar səbəbindən şagirdlərin lüğətinin inkişaf dinamikası bir an belə hərəkətsiz qalmır. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə ciddi ehtiyac duyulur. Belə ki, əhatə olunan varlığı, anlayışları, dil qanunlarını anlamaq üçün tədris prosesində şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi zəruridir. Çünki nitqimizi təşkil edən sözlər fikrin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Odur ki, Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin leksik bazası genişləndirilməli, nitqimizi təşkil edən anlayışları, dil qanunlarını adlandıran sözləri mənimsəmə qayğısına qalınmalıdır ki, onlar fikir və düşüncələrini digərlərinə ötürə bilsin, müzakirə, diskussiya və debatlarda mülahizələrini bölüşüb təqdimatlar etməyi bacarsınlar. Belə deyə bilərik ki, Azərbaycan dili dərslərində lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək və lüğət üzrə iş tədrisin mühüm bir hissəsini təşkil etməlidir.

Nitqin əsas vahidi sözdür. Sözlər isə nitqdəki fəallığına, mənşəyinə, söz qruplarına və semantikasına görə bir-birindən fərqlənir. Onların leksik-semantik xarakterini anlamaq üçün şagirdlərdə dil duyumu bacarığı formalaşdırılmalıdır. Bu proses hər bir sözə və onun mənasına şüurlu yanaşma ilə müşayiət edilir. Dil duyumunun formalaşması şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində mühüm faktordur.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə işin təşkili istənilən səviyyədə deyildir. Məktəb dərslərində leksika ilə bağlı müəyyən biliklərin verilməsi, bu mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən məlumatlardan neçənci siniflərdə, hansı həcmdə, necə formada istifadə edilmə məsələsi Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının qarşısında duran problemlərdən biridir.

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda dilimizdəki sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri nəzəri aspektdən S.Cəfərov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, T.Əfəndiyeva, A.Qurbanov, H.Həsənov, B.Xəlilov, N.Məmmədov və digər alimlər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Metodist alimlərdən A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, H.Balıyev, V.Qurbanov, A.Rəhimov, N.Cəfərova və başqaları nitqimizi təşkil edən sözlərin leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi metodikasını işləmişlər. Lakin qeyd edək ki, bu sahə üzrə bəzi boşluqlar hələ də nəzərə çarpır.

Nitq inkişafının ilkin mərhələsi olaraq ayrı-ayrı sözlər üzərində əməliyyatlar incə leksik-üslubi bir məsələdir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək dedikdə, onların bir çox hadisə, əhvalat və əşyalar haqqında daha ətraflı məlumat verməsi, sualları cavablandırması, ünsiyyətə girə bilməsi, oxu prosesi zamanı məzmunun dərk olunmasında çətinlik çəkməməsi və s. nəzərdə tutulur. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının qənaətbəxş olmaması üç cəhətlə bağlıdır:

- lüğət ehtiyatının zəngin olmaması ilə;
- qeyri-fəal lüğət ehtiyatında olan sözlərin mənalarını anlamamaqla;
- fəal lüğət ehtiyatında olan sözlərin hansının münasib olduğunu müəyyənləşdirməkdə qarşılaşdıqları çətinliklərlə [Cəfərova N. Bakı, 2019].

Lüğət üzrə iş zamanı üzərində əməliyyat aparılacaq sözləri seçib müəyyənləşdirmək ən zəruri problemlərdən biridir. Müşahidələr göstərir ki, çox vaxt bu və ya digər mətni oxuduqda orada çətin, mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan sözlərə diqqət yetirilir. Mətnlərin sonunda bəzi çətin sözlərin izahı verilir, lakin belə sözlər, adətən, şagirdlərin diqqətini cəlb etmir. Şagird bu sözlərin mənasını öyrənməyə cəhd göstərmir, çünki ona elə gəlir ki, onların mənasını bilir. Müəllim isə şagirdin bu sözlərin mənasını bilib-bilmədiyini müəyyənləşdirə bilmir, çünki onlar bu və ya digər sözün mənasının açıqlanmasına dair müəllimə heç bir sual vermirlər. Müəllim, əlbəttə, lüğət üzrə işi şagirdlərin öhdəsinə buraxmamalıdır. Əslində, dərslikdəki və ya digər mövzu ilə əlaqədar sözlərdən hansılarının şagirdlər üçün tanış olmadığını, yaxud az tanış olduğunu ayırmaq məqsədi ilə müəllim şagirdlərin söz ehtiyatını müəyyənləşdirməli və həmin mövzu ilə əlaqəli onların lüğət ehtiyatına daxil edilməli yeni sözləri aydınlaşdırmalıdır. Müəllimin hansı sözləri izah etməli olduğu haqqında bəzi fikirlər də mövcuddur. Belə ki, bir çox psixoloq və metodistlər iddia edirlər ki, uşaqla ünsiyyət zamanı mənası izah edilməyən heç bir söz istifadə edilməməlidir. Bir qrup psixoloq və metodistlərin fikrincə isə, onlara mətndə ancaq zəruri sözlərin, yəni mətnin məzmununu açan, onun dəqiq başa düşülməsinə kömək edən sözlərin mənası izah edilməlidir. Birinci qrup psixoloq və metodistlərin tələbini yerinə yetirmək praktik cəhətdən çətinidir və bu, çox vaxt

mümkün olmur. Çünki müəllim həmin tələbə riayət edərsə, bəzən dərs bütünlüklə lüğət üzrə işə sərf olunur. Digər tərəfdən mücərrəd mənalı elə sözlər var ki, onları bir dərs saatında şagirdlərə izah etmək mümkün deyil. Məsələn, həsrət, orman, zəfər, iftixar, qüdrət, hiss və s. sözlərin mənasını onlara tək söz kimi izah etmək çətindir, bu tip sözlər yalnız kontekst daxilində öz həqiqi mənasını tapır, yəni anlaşılır.

Böyük rus metodisti K.D.Uşinski yazırdı: “... balaca oxucuya hər şeyi izah etməyə çalışaraq, bəzən də boş bir hekayəyə olduqca müxtəlif izahat verən şəxs pedaqoji nöqteyi-nəzərdən düzgün hərəkət etmir” [Uşinski K.D. Bakı, 1953].

Professor Y.Ş.Kərimov isə qeyd edirdi: “Dərslərdəki mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan bütün sözlərin hamısını ucdantutma izah etməyin mənası yoxdur. Ən zəruri, vacib, mətnin başa düşülməsi ilə bağlı olan sözlərin izahına fikir verilməlidir. Çünki oxunan mətdə mənası uşaqlara məlum olmayan və ya mövzu ilə sıx bağlı olan bir sözün izah edilməməsi, bütövlükdə mətnin məzmununun başa düşülməsinə mane olur” [Kərimov Y.Ş. Bakı, 2003]. Məsələn, “Xaqani” mətnində *xaqan*, *pişvazına çıxmaq*, *təzim etmək* sözlərinin mənası izah edilməsə, doğrudan da, həmin mətnin məzmununu anlamaq çətindir [İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. Bakı, 2011]. Yaxud “Qaraca çoban” mətnində *oğuz*, *yağmalamaq*, *kafir* sözlərinin izahı mütləqdir, əks təqdirdə şagirdlər mətni başa düşməyəcək və ya çətin qavrayacaqlar [İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Bakı, 2012].

Professor Y.Ş.Kərimov sözlərin seçilməsi prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyi məsləhət bilirdi:

- Sözün məzmunla nə dərəcədə əlaqədar olması nəzərə alınmalı;
- Şagirdlərin nitq inkişafı səviyyəsi nəzərə alınmalı;
- Sözün çoxmənalılığı, çalarlığı nəzərə alınmalı;
- Sözün həqiqi və məcazi mənada işlədilməsi nəzərə alınmalı;
- Sözün digər sözlərlə birlikdə işlənməsi nəzərə alınmalı;
- Sözün morfoloji quruluşu nəzərə alınmalı;
- Sözün izah edilmə imkanları nəzərə alınmalı;
- Sözün morfoloji və etimoloji təhlili nəzərə alınmalı;
- Bir dərsdə çox sözün izahına yol verilməməlidir və s. [Kərimov Y.Ş. Bakı, 2003].

Buraya bəzi məqamları da əlavə etmək məqsədəuyğundur. Məsələn:

- sözün kontekst daxilində izah edilməsi;
- sözün çətinlik dərəcəsinin nəzərə alınması;
- sözün nitqdə işlənmə səviyyəsinin nəzərə alınması;

- sözün sözyaratma imkanlarının nəzərə alınması;
- sözün uyğun sözlərlə müqayisə edilməsi;
- cümlədə buraxılmış sözün müxtəlif variantlarından istifadə edilməsi və s. [Cəfərova N. Bakı, 2019].

Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədi ilə sözləri seçərkən ona həssas münasibət bəsləməyi şagirdlərə aşılamaq ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin əksəriyyəti mətnə verilən çətin sözləri müstəqil şəkildə izah edə bilirlər. Çox vaxt müəllim sinfə müraciət edərək soruşur:

– Uşaqlar, bu mətnə sizə aydın olmayan söz varmı?

– Xeyr, müəllim, yoxdur, – deyərək şagirdlər cavab verirlər. Həmin cavab müəllimi arxayınlaşdırmamalıdır. Çünki şagirdlərə asan görünən sözlərin izahı onlardan soruşulduqda, cavab qənaətbəxş olmur və ya sual cavabsız qalır. Özünü mətnəki sözlərin mənasını bilən kimi göstərən şagirdlər çətin sözləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir, bəzən həmin sözlərin düzgün izahını belə verə bilmirlər. Odur ki, müəllim lüğət işini şagirdlərə həvalə etməməli, özü bu işi daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Bəzi müəllimlər təlim prosesində bir neçə çətin sözü izah etməklə lüğət üzrə işi bitmiş hesab edir, yaxud əksinə, mətnəki bütün sözləri izah etməyə çalışaraq vaxt itkisinə yol verirlər.

Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə iş geniş yer verilməlidir, çünki lüğətin zənginliyi nitqin zənginliyinin əsasını təşkil edir. Müəllim lüğət üzrə iş apararkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- izah edilən sözün məzmunu və dil təlimi ilə bağlılıq dərəcəsi;
- izah edilən sözün xarakteri, çətinlik dərəcəsi;
- izah edilən sözün izahı yollarının məqsədəuyğunluğu;
- izah edilən sözün şagird təfəkkürünün inkişafına təsiri;
- izah edilən sözün aktiv və ya passiv lüğətə daxiləlmə məsələsi və s.

Müşahidələr onu da göstərir ki, şagirdlərin mənası onlar üçün çətin anlaşılan sözləri seçməsi keçici xarakter daşıyır. Bir qayda olaraq, şagirdlər mətnin əsas məzmununa daxil olmağa mane olan sözləri seçə bilirlər. O sözləri ki, mənasını dəqiq bilmədən mətnin məzmununu anlamaqda çətinlik çəkirlər. Bunun əksinə olaraq, o sözlər ki, mətnin öyrənilməsinə maneçilik törətmir və ya şagirdlərin yarımçıq da olsa, o sözlər barədə məlumatları vardır, yaxud həmin sözlərin kontekst daxilində təxminən hansı mənayı ifadə etdiyi şagirdlərə məlumdur onlara az əhəmiyyət verilir. Əlbəttə, lüğətin zənginləşdirilməsi üzrə işdə belə yanaşma düzgün deyildir. Buradan belə nəticə çıxır ki, müəllim şagirdlərin mənasını bilmədiyi sözlər üzərində iş apararkən ilk növbədə mətnin məzmununu, ideyasını, bədii zənginliyini, hadisənin

baş vermə səbəbini, əsas surətlərin hərəkətini düzgün anlamağa imkan verən, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən, praktikada işlənmə dairəsi geniş olan sözlər üzərində dayanmalı, digər sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini də diqqətdən kənar saxlamamalıdır. Sözlərin izahı zamanı aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır:

- İzah edilən sözün şagirdlərə tanışlıq dərəcəsi hansı səviyyədədir?
- Sözün işləndiyi kontekstdə rolu; yəni həmin sözün izahı kontekstin məzmununu açmaqda nə dərəcədə əhəmiyyətlidir?
- Sözün izahedilmə imkanı; yəni sözü izah etmək olarmı? Olarsa, bu hansı yolla baş verir?
- Sözün mənasının, mücərrəd və ya konkretliyinin müəyyən edilməsi nəzərə alınır mı?
- Sözün nitqdə işlənmə dairəsi necədir?
- Şagirdlərin ümumi inkişafı, fərdi xüsusiyyətləri, yaşı, psixoloji vəziyyəti və hazırlıq səviyyəsi həmin sözü qavramağa imkan verirmi?

Qeyd olunan suallar nəzərə alınmaqla Azərbaycan dili dərslərində mənası çətin anlaşılan sözlər üzərində ciddi iş aparılmalıdır. Məlumdur ki, sözün mənasını izah edə bilməmək nitq inkişafı sahəsində ciddi nöqsandır. Sözün anlama mexanizmi mürəkkəbdir. İlk dəfə bu mexanizmi kəşf edən akademik İ.M.Seçenov göstərirdi ki, sözün mənasının mənimsənilməsi sözlər və konkret qıcıqlandırıcılar arasında əlaqələrin yaranması yolu ilə baş verir. Onun fikrincə, sözün mənasının başa düşülməsi həssaslıq, duya bilmək, maddi varlığı bilavasitə qavramaq işində başlıca rol oynayır.

Ümumiyyətlə, hər cür dərk etmə prosesi sözlə bağlıdır. Sözün mənasının başa düşülməsi təfəkkür prosesidir ki, varlıq bu prosesdə öz əksini tapır, əşya və hadisələr haqqında şagirdlərin bilikləri təkmilləşir. Anlama qavrayışın nitq və sözlə əyaniləşdirilməsi prosesi vasitəsilə baş verir. Demək, şagird sözü anlamalı, onun mənasını başa düşməlidir. Bunun üçün isə şagirdin şüurunda həmin mənaya uyğun əşya və hadisələr əks (təsəvvür və anlayış) olunmalıdır. Yəni söz varlığa uyğun gəlməlidir. Şagirdlər sözün mənasını başa düşməklə, onunla ifadə olunan əşya və hadisələr arasındakı əlaqələri də öyrənirlər. Sözün mənasının açılması və onun dəqiqləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı üç cəhət nəzərə alınmalıdır:

- 1) sözün başa düşülməmə səbəbi;
- 2) mətnin xarakterindən asılılığı;
- 3) bu və ya digər əlamətə görə başqa sözlərlə əlaqəsi.

Mənası şagirdlərə aydın olmayan və ya az aydın olan sözlərin izahında aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- Əyanilikdən istifadə etməklə sözlərin izahı; hər hansı sözlə ifadə edilən əşya şagirdlərə aydın olmadıqda, onların heç görmədikləri və ya başqası ilə qarışdırdıqları əşyaları izah etmək üçün onların özünü, şəklini, müqəvvasını və ya modelini şagirdlərə göstərmək olar. Məsələn: çəltik, kətmən, tırtıl, pöhrə, saplaq, pulcuq, şanapipik və s.
- Sinonim və antonimlərdən istifadə etməklə sözlərin izahı; bu üsuldən o zaman istifadə etmək olar ki, tanış olmayan və ya az tanış olan sözü bir sözlə aydınlaşdırmaq mümkün olsun. Məsələn: cəsur – qoçaq, hündür – uca; cəsur – qorxaq, hündür – alçaq və s.
- Tanış olmayan əşya və hadisə adının uşaqlara tanış olan əşya və hadisə adı ilə müqayisəli izahı; məsələn: qırov – qar, mərmə – bomba, çala – çuxur və s.
- Növün cinslə və ya əksinə, cinsin ona daxil olan növlərlə izahı; məsələn: həşərat – böcək, tərəvəz – kələm, mebel – stol, pomidor – tərəvəz və s.
- Sözü tərkibinə görə izahı; məsələn: çayxana – çay – içməli çay, xana – ev (çay evi); ləpədöyən – ləpə – kiçik dalğa, döyən – dalğanın çatdığı yer (kiçik dalğanın çatdığı yer) və s.
- Sözü müəllim tərəfindən təsvir vasitəsi ilə izah olunması; məsələn: cığır – kiçik dağ yolu, sovqat – hədiyyə və s.
- Sözü başqa dildə şagirdlərə tanış olan qarşılığı ilə əvəz etməklə izahı; məsələn: qayıq – lodka, mətbəx – kuxna, siçan – mışka və s.
- Bir çox hallarda sözü mənasını izah edərkən bu üsulların bir neçəsindən kompleks şəkildə istifadə daha yaxşı nəticələr verir.
- Fəal təlim üsullarından istifadə lüğətin zənginləşdirilməsinin optimallığını və səmərəliliyini daha çox artırır; məsələn: klaster, Venn diaqramı, söz assosiasiyası, rollu oyunlar, səhnələşdirmə, müzakirə, debat, suallar, anlayışın çıxarılması və s.

Müəllimlər adətən sözü ən sadə, hamıya məlum olan mənasını izah edirlər. Uşaqlar hələ məktəb dövründə hər bir sözü öyrənərkən onu dilimizdə möhkəmlənmiş mənada başa düşür və işlədirlər. Məsələn: çörək, su, ağac, kitab, ev və s. Lakin uşağın inkişafı prosesində sözü ifadə etdiyi varlıq, əşya, hadisə, əlamət və əlaqələrin dərinliyi, tamlığı dəyişir, beləliklə, uşaqlar sözlərin mənə genişliyini mənimsəməyə başlayırlar. Məsələn, şagirdlər *cərrəyan* sözü *tok* mənasında başa düşür, sonralar isə onun elmi mənasını mənimsəyirlər.

Bir sıra təbiət hadisələri və ictimai hadisələri izah edərkən onların da elmi mənalarını şagirdlərə izah etmək lazım gəlir. Məsələn, duman, şəh, şimşək, ildırım, quldar, mülkədar və s. bu qəbildən olan sözlərdir. Təcrübə göstərir ki, sözün mənasının müqayisəli izahı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən, bənzər sözlərin müqayisəli təhlili təcrübədə özünü faydalı iş növü kimi göstərir. Professor A.Rəhimov bənzər sözlərin öyrədilməsində müqayisə metodundan aşağıdakı hallarda istifadə etməyi məsləhət bilirdi:

- mənaca yaxın olan sözlərin müqayisəli öyrədilməsi;
- formaca oxşar (yaxın) olan sözlərin mənalarının müqayisəli öyrədilməsi;
- həm mənə, həm də formaca oxşar (yaxın) olan sözlərin mənalarının müqayisəli öyrədilməsi [Rəhimov A.N. Bakı, 2003].

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər öz nitqlərində mənaca bu və ya digər şəkildə bir-birinə yaxın olan sözləri çətinliklə fərqləndirir, praktik danışıqda onları düzgün, dəqiq və yerinə uyğun ifadə edə bilmirlər. Belə ki, hər bir söz xüsusi növ qıcıqlandırıcı olmaqla şagirdlərin şüurunda keçmiş təcrübə əsasında yaranan bu və ya digər assosiasiyaya səbəb olur.

Tələffüz və mənaya görə yaxınlıq əsasında yaranan assosiasiya çox vaxt sözün mənasının yanlış başa düşülməsinə səbəb olur. Ona görə də belə sözlərin müqayisə edilməsi mənanın düzgün başa düşülməsinə imkan verir. K.D.Uşinski yazırdı: “Əgər xarici aləmin hər hansı əşyasının aydın başa düşülməsini istəyirsinizsə, onu ən çox bənzər hadisələrdən fərqləndirin və ona ən uzaq oxşarlığı tapın. Yalnız o zaman siz əşyanın bütün mühüm əlamətlərini aydınlaşdırma bilərsiniz. Bu, əşyanı başa düşmək deməkdir”.

Şagirdlərin qarşılaşdığı mənə və forma cəhətdən bənzər olan, müqayisə vasitəsi ilə öyrədilməsi məsləhət görülən sözlərə diqqət yetirilməlidir:

1. Mənaca bir-birinə yaxın olan sözlər: ceyran-cüyür, güldan-dibçək, səfər-səyahət, ev-mənzil, vağzal-stansiya, dərs-məşğələ və s.
2. Formaca bir-birinə yaxın olan sözlər: həyat-həyəət, sürət-sürət, ədəbi-əbədi, həkim-hakim, şəriət-şərait, mübahisə-müsahibə və s.
3. Həm mənə, həm də formaca yaxın olan sözlər: vərəq-vərəqə, hərəkət-hərəkət və s.

Bütün bu sözlər yeri gəldikcə müqayisəli şəkildə izah edilməlidir. Müəllim mətn üzərində leksik-semantik iş apararkən belə sözləri əvvəlcədən seçməli və mövzu ilə əlaqədar öyrədiləcək sözləri əvvəlcədən planlaşdırmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən, onlara tanış olmayan və ya az tanış olan sözlərin izahında faydalı sayılan çalışmalardan biri də lüğət məntiqi çalışmalardır. Təcrübə göstərir ki, cins və növ anlayışları arasında münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinə (qruplaşdırma və təsnif etmə) həsr olunmuş belə çalışmalar həm şagirdlərin mücərrəd təfəkkürünü inkişaf etdirir, həm də mücərrəd sözlərin izahında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məntiqi-lüğət çalışmalarında, əsasən, aşağıdakı əməliyyatlar yerinə yetirilir:

- bir və ya bir neçə növ anlayışın cins anlayışına daxil edilməsi;
- müxtəlif cins anlayışına daxil olan iki anlayışın müqayisə edilməsi;
- əşyaların müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılması;
- əşyanın tərkib hissələrinə ayrılması;
- iki-üç əşyanın bir neçə əlamətinə görə müqayisə edilməsi;
- əşyaların qruplara ayrılması;
- əşyaya yeni tərifin verilməsi və s.

Bir çox hallarda müəllim sözü kontekst xaricində, yəni ayrılıqda izah edir, söz isə kontekstdə fərqli mənə daşır. Çünki söz həqiqi mənasını kontekstdə tapır. Nəticədə, sözün mənası açılmır və şagird onun mənasını dəqiq anlaya bilmədiyi üçün kontekstin də mənasını düzgün başa düşə bilmir. Tanış olmayan və ya az tanış olan sözlərin mənalarının aydınlaşdırılmasında ən mühüm məsələlərdən biri sözün kontekst tərkibində izahıdır. Azərbaycan dili təlimində lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyasına nitqimizi təşkil edən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin şagirdlərə çatdırılmasında həm ənənəvi, həm də fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi tendensiyasının qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilməsinin inkişaf etdirilməsi daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərova N. (2020). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, ADPU nəşri. 404 s.
2. Cəfərova N. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, ADPU nəşri. 430 s.
3. Əhmədov B.B. (1990). Leksika məsələləri. Bakı, Maarif. 140 s.
4. Əliyev K. (1981). Köməkçi nitq hissəsinin üslubi xüsusiyyətləri. Metodik göstəriş. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti. 58 s.
5. İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. (2012). Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab. 207 s.
6. İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasıмова X. (2011). Azərbaycan dili. (4-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab. 224 s.
7. Kərimov Y.Ş. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir. 520 s.
8. Rəhimov A.N. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı, Nurlan. 408 s.
9. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009). Bakı, Azərbaycan qəzeti, 5 sentyabr.
10. Uşinski K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. (Rus dilində). Bakı, Azərnəşr. 311 s.
11. Виноградов В.В. (1978). Лексические вопросы перевода художественной прозы. Москва, Изд-во МГУ. 174 с.
12. Махмудова О.О. (1979). Некоторые формы работы по закреплению изученной лексики и синтаксических конструкций в начальных классах азербайджанской школы. Начальная школа, № 3, с.3-26.
13. <http://anl.az/down/meqale/palitra/2014/iyul/382472.htm>
14. <http://seadetazerb.com/?p=720>